

Det kan bli mörkt överallt

Joseph Conrad

I april 1862 förklarades Apollo Korzeniowski skyldig till bland annat uppvigling och agitation i det då ryska Warszawa. Han hade suttit fängslad i ett halvt år och blev nu, jämte fru och treårig son, förvisad till Perm. För familjen Korzeniowski blev förvisningen i praktiken en livstidsdom bestående av förflyttning och sjukdom.

Joseph Conrad, som sonen Konrad Korzeniowski kom att kalla sig, fick under uppväxten känna den ryska autokratins grymhet i skinnet. Senare, under sina år till sjöss, upplevde Conrad de europeiska staternas ingrepp och övergrepp mot folk i kolonierna. Det självupplevda ger eko i Conrads litterära produktion, och han kunde aldrig förlåta vare sig Ryssland eller Belgien för vad som i dag skulle rubriceras ”brott mot mänskligheten”. Mycket av vad Conrad skrivit är förbluffande aktuellt än i dag, och även kortromanen *Mörkrets hjärta* (*Heart of Darkness*, 1899), som han är mest känd för, känns högaktuell.

Kapten Marlow har fått tjänst som kapten på en liten ångare på en flod i Afrika. Hans fartyg ligger uppströms, bortom ofarbara forsar. Via Bryssel färdas vi längs kontinentens västkust till den stora flodens mynning och vidare uppströms till den första ”handelsplatsen”. För läsaren tar färden mot Afrikas inre sin början på Themsen, på lustjakten Nellie, som ligger trygg i väntan på att tidvattnet skall vända. Vi introduceras till ett sällskap herrar ombord. En av dem är kapten Marlow, som skall ta oss till mörkrets hjärta, men hans första replik är provocerande: ”Och även detta har varit en av de mörkaste platserna på jorden”. England står på höjden av sin makt, drottning Victoria har regerat i sextio år och imperiet är i full färd med att ”civilisera” sina kolo-

nier. Men kanske satt, säger Marlow, i en förgången tid en senator i världsstaden Rom och drömde om att civilisera Britannien. Marlow beskriver hur rollerna förbytts över tid: ”i går var mörkret här”. Han fantiserar om galliska roddare på Themsen och hur erövrarna tog för sig vad de kunde. Conrad deklarerar här distinkt en trossats som han följer i sitt författarskap: ”Världens erövring, vilket för det mesta betyder att man tar den från dem som har ett annorlunda utseende eller en något plattare näsa än vi, är inte en vacker historia då du ser litet närmare”. Eller närmare bestämt är det ju Marlow som för fram detta, men flera kommentatorer har jämfört Marlow med en mask som Conrad håller för sitt eget ansikte. Han problematiserar i många sammanhang den starkes rätt och återkommer ofta till det han upplevt i sin barndom då han sett ideal krossas med våld. Mörkrets hjärta är en anklagelseskrift mot kolonialvälde och exploatering och ett avslöjande av den primitiva våldsbegäret som kolonisatörerna besatt under ett tunt lager av civilisationens fernissa.

”Mörkrets hjärta” synes på ytan vara det afrikanska inlandet, den ”mörka kontinenten”. Mörkret kan även stå för det onda, det okända eller det lugubra, handlingar som kan beskrivas som mörka, för att inte tala om själen hos den mystiske Kurtz, som Marlow senare skall träffa. Marlow nämner honom som ”den stackars saten” då han börjar sin beskrivning, men det dröjer innan vi träffar honom – i mörkrets hjärta.

Ombord på ångbåten på väg söderut bevittnar Marlow hur en fransk örlogsman ankrat utanför kontinentens gröna, monotona kust. Fartyget beskjuter kusten med sina sextumskanoner, men man ser inte ens ett skjul på stranden. Det är bara djungeln man

beskjuter. Pop, säger vapnet; en liten flamma, en puff med rök och inget mer händer. Inget mer kan hända. En medpassagerare upplyser Marlow om att det finns en infödingsby utom synhåll. Han talar om fiender!

Det är värt att göra ett uppehåll vid denna korta episod. Conrad visar hur språket används för att demonisera en motståndare. Det är alltså urinvånare, infödda, som av kolonialmakten får etiketten ”fiender”. Och fiender är det ju legitimt att skjuta på! Han återkommer till samma tema då Marlow anlant till handelsstationen. Där påträffar han utmärglade, svarta män, fastkedjade i varandra. De är straffångar. De hade brutit mot någon lag som ålagts dem utifrån. Då Marlow senare trängt upp ända till den inre stationen ser han människohuvuden uppträdda på pålar kring Kurtz hydda. Förklaringen sägs vara att de var rebeller – de hade alltså inte underkastat sig Mr. Kurtz. Dessa benämningar – fiender, kriminella, rebeller – är inget annat än etiketter för att rättfärdiga våldet. Samma teknik används fortfarande på olika håll för att rättfärdiga militära attacker. Det behöver inte vara fysiska inkräktare som demoniserar de koloniserade. Det kan vara en västerländsk president som kallar oberoende media för folkets fiender eller sina politiska motståndare för brottslingar. Det kan vara en politiker som hyllar en tidigare diktator med massmord på samvetet. Conrads ironi över språkbruket är något av en vision av Orwells *newspeak*. Överlag odlar Conrad ett ironiskt grepp, med vilket han skickligt håller upp narrspeglar – är det beskrivna verkligen verkligt?

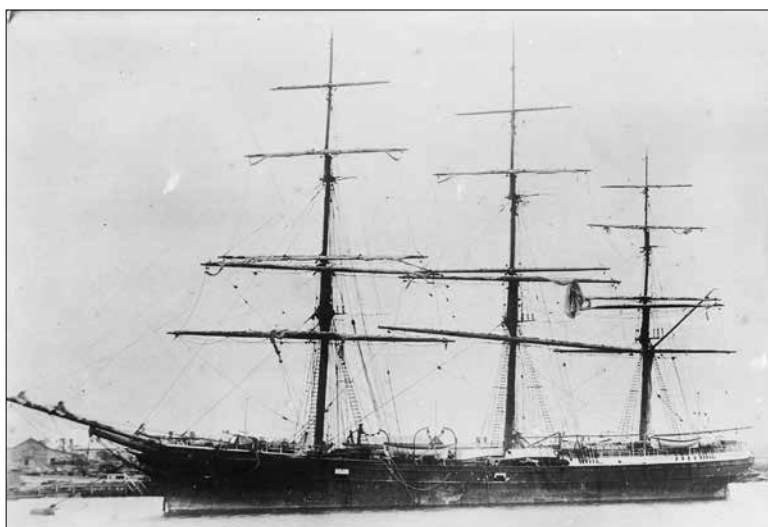
Med ironins hjälp avslöjar Conrad även profithungern och våldsamheten bakom den västerländska fasaden. Från den nedre handelsstationen skall Marlow ta sig till den följande till fots. Innan dess träffar han ”Företagets” bokhållare som närmast ter sig som en drömsyn i sin stärkkrage, sina bländ-

vita manschetter, välborstade hår och blanka stövlar – i djungeln! Mitt i det moraliska förfallet vidmakthåller han fasaden, upprätt och tom som en skyltdocka. Av honom hör Marlow om den mystiska Mr. Kurtz, som levererar mera elfenben än alla andra tillsammans. ”En remarkabel person” som enligt bokhållaren kommer att gå långt – ”han har en framtid i ledningen”. Deras samtal avbryts av ljud från en intrampande karavan. Bokhållaren suckar över oväsendet: ”När man skall göra korrekta registreringar lär man sig att hata de där vildarna – hata dem intill döden.” Den egna överlägsenheten ligger inte djupt under den pudrade fasaden.

Marschen genom djungeln till centralstationen tar tjugo dagar. Marlow dröjer inte vid umbärandena men konstaterar att alla urinvånarnas byar längs vägen är övergivna. Vi förstår att de invånare som inte med våld tagits ut som bärare har flytt.

Vid posteringen visar det sig att flodångaren som Marlow skulle ta befälet över har grundstött och är i behov av omfattande reparationer. Det framgår indirekt att stationens föreståndare troligen gjort ångaren obrukbar för att Mr. Kurtz inte skulle få sig förnödenheter tillsända. Därmed kunde en potentiell konkurrent i karriären inom Företaget sättas ur spel. Det skall ta tre månader innan färden kan gå vidare, en fördröjning som kostar Mr. Kurtz livet.

Föreståndaren är en i Conrads galleri av kolonialismens ansikten. Vid centralstationen finns också en grupp vita män, koloniserare, på väg upp längs floden. De bär långa stavar (mot nedhängande grenar och ormar) så Marlow kallar dem pilgrimer. Den

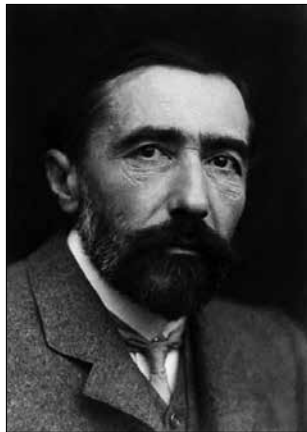

Klipperskeppet Torrens gick i passagerartrafik mellan London, England, och Port Adelaide, Australien. Conrad gjorde två resor som förste styrman 1892–93. Wikimedia commons

katolskfödde Conrad driver med kyrkan – bilden kommer av de stavförsedda pilgrimer som sökte syndernas förlåtelse, i motsats till dessa män som söker världsliga rikedomar.

Sedan båten äntligen reparerats vidtar färden uppströms, mot den inre stationen och Mr. Kurtz. Både uppehållet vid centralstationen och själva resan bygger upp spänningen mot mötet. Kolonistörernas inbördes intriger, en eldsvåda, en övergiven handelsplats, ett överfall mot flodbåten – Conrad spänner fjädern långsamt. Den första Marlow träffar vid den inre stationen är en ryss, en ung man i lappade kläder. Marlow döper honom till harlekinen – den brokiga kostymen för tankarna till *commedia dell'artes* rackare. Denne äventyrare berättar att slutet är nära för den insjuknade Mr. Kurtz. Det står snart klart att den vita handelsmannen inte är något oskyldigt offer för vildmarken. Från köpenskap har han övergått till att ta elfenben med våld och till slut gjort sig till härskare över den stam som omgav honom. Handel blev plundring, våldet blev vardag och ”rebellernas” huvuden fästes på pålar. Bilden är bekant för den som sett Francis Ford Coppolas *Mörkrets hjärta*-inspirerade film *Apocalypse now* (1979) med Marlon Brando som den galne överste Kurtz.

Conrad släpper inte taget om sin drift med de kristna vitas uppfattning om sin egen högtstående civilisation; samtidigt med grymheterna har Mr. Kurtz författat en skrift för ”Internationella Sällskapet för Undertryckande av Barbariska Sedvänjor”. Då Marlow äntligen kommer till tals med Kurtz har denne burits ombord på flodbåten och hans tid är på väg att rinna ut. Det som sägs i de avslutande dialogerna är öppet för många tolkningar men klart är att Kurtz närmast är demonisk. Men det är inte kontakten med de svarta och deras kultur som gjort Kurtz ond, det är hans girighet och aggressivitet som fått fritt spelrum. Kurtz överlämnar diverse dokument och den ovan nämnda pamfletten till Marlow. På pamflettens sista sida hade han skrivit: ”Exterminate all the brutes!”. Det sista Kurtz yttrar, i feberyrsel på sin dödsbädd, är ”The horror,

Joseph Conrad 1904.
Wikimedia commons

the horror”. Vad den döende mannen avsett med det sista han kunde klä i ord, slutsummeringen, lämnas åt läsaren att tolka. Kurtz försvinner ur berättelsen när en svart tjänare sticker in sitt huvud i massen dit Marlow tagit sig, och med en ton av bitande förakt säger: ”Mistah Kurtz – he dead”.

Trots att *Mörkrets hjärta* inte omfattar mer än knappt 120 sidor är den så innehållsrik att det är ogörligt att lyfta fram allt som Conrad väver in i berättelsen. Min avsikt har varit att

visa hur aktuell berättelsen fortfarande är. Conrad visar att det kan bli mörkt var som helst – element av grymhet och falskhet finns i rikt mått i världen, och även platser som njutit av frihet, utbildning och välstånd kan snabbt falla tillbaka i ett mörker.

En läsning av *Mörkrets hjärta* är utmanande. Jag rekommenderar någon upplaga med förklarande noter, till exempel Oxford University Press med ett företal av professor Cedric Watts. Conrad-litteraturen är rikhaltig men Olof Lagercrantz *Färd med mörkrets hjärta* (1987) är outhärlig. Jag har ställvis citerat honom i det ovanstående. Ett briljant och rätt färskt verk är *Gryningsvakten – Joseph Conrad i en global värld* av Maya Jasanoff (*The Dawn Watch*, 2017, på svenska 2019). Biografin sätter in Joseph Conrad i en kontext och visar hur denna polska gosse kom att bli engelsman, sjöman och framgångsrik författare. Historien är fascinerande. När vi uppmärksammas på att engelska var Conrads tredje språk, efter polska och franska, noterar vi ibland hans franska ordföljd. Om vi vet att han inspirerades av Swifts, Voltaires och Dickens satiriska tradition förstår vi hans ironiska grepp. Om vi känner hans bakgrund förstår vi upproret mot kolonialisterna i *The Heart of Darkness* och att han i *Nostromo* (1904) kunde förutse Amerikas industridrivna imperialism. Om vi ser Conrads människokännedom förstår vi varför Dag Hammarskjöld hade hans porträtt i sitt hem. ”Jag är världen själv som kommer på besök hos er” skriver Conrad (1915). Samtidigt är han alltid i exil, ingenstans hemma.

ROBIN G. ELFVING